

ТАРИХИ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ЖАЗУ МӘДЕНИЕТИ

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН

Материал представляет собой отрывок из огромного рукописного фонда академика и впервые публикуется в печати в оригинальном варианте. В предлагаемой статье ученый поднимает проблему письменной культуры Казахстана в исторической ретроспективе.

Ұсынылып тұрған материал академиктің орасан зор қолжазбалық қорынан алынған және алғаш рет түпнұсқалық вариантта жарияланып тұр. Өз мақаласында ғалым Қазақстанның жазба мәдениетінің мәселесін тарихи тұрғыдан қарастырады.

The article is an extract from the huge hand written fund of academician. It is published in original for the first time. The scientist raises the question of Kazakhstan written culture in historical backward.

Құрметті оқырман қауым!
Бүгінгі ұсынылып отырған материал қазақтың ғұлама ғалымы Әлкей Хақанұлы Марғұланның асыл мұрасынан үзінді. Бұл нақты көне дәуірлер-

ден бертінге дейін Қазақстан территориясын мекендеген тайпалардың жазу мәдениетіне байланысты. Оның ішінде ғұн, үйсін, қаңлы тайпаларының тарихына байланысты мәліметтер. Әлкей Хақанұлы Марғұланның шығармашылық жолындағы ғылыми экспедициялардан, мұрағат қорларынан, жекелеген ізденістерінің барысында тырнақтап жинаған қолжазбасы. Осыған дейін 1984 жылы «Жұлдыз» журналында Әлкей Марғұланның өзі бір үзіндісін жариялаған болатын. 1993 жылы баспаға Дөнел Әлкейқызы Марғұланның дайындауымен «Найман, керей, онгіттердің жазулары» атты материал «Ақиқат» журналының беттерінен жарық көрді.

* * *

Жазу көп заман ішіндегі мәдениет тарихының аса бір жарқын түрі. Жазу болмаса дүниенің өткендегі тарихын, оның мәдениет белгісін, өнерін, сәулет өркендеуін, әдебиет шығармасын білу, әрине, зор қиындыққа түсер еді. Есею, өркендеу, ойсананың ілгері басуы, ғылыми көзқа-

растың биікке өрлеуі, қоғам тіршілігіне күш беру – көбінесе оймен жазуға байланысты. Осыларды еске түсіргенде, жазудың келіп шығуы осы күнгі білім қазынасының қайнар бұлағы, ой жүйесінің сарқылмас кеніші.

Сахрада (түпнұсқада «сахра» Ә.М.) қолданған жазулардың ізіне түсіп көрсек, ертедегі Қазақ тайпаларының, түрік тілдес елдердің жазу үлгісі өте ерте дәуірден дәстүр болғаны байқалады. Оның ең биік сатыға жеткен кезі әсіресе V – VIII ғасырлар кезі, Жетісу мен Ертіс, Орхон, Енисей өзендері бойында топталған тас жазулардың осы күнге дейін сақталып, олардың ғылыми ғажайып жүйеге түсіп, осы күнгі қызықты дәуірде ғылымның таусылмас мұрасына айналған түрі. Бұл жазулар сол кезде жасаған тайпалардың ұмытылмас ізі, олардың өсу дүниесіне келтірген ашық үлгілері. Орхон жазуы бойынша қыпшақтар түрік қағанатын елу жыл билеп отырғаны айтылады.

Орта ғасырларда қия тасқа, болмаса құлпы тасқа түсірген әдемі жазулар, эпиграфиялық белгілер, Қазақстан сахрасында өте көп болған, олар әрбір түпкірлерде, өзендер бойында, Қаратау, Ұлытау, Маңғыстау сияқты өлкелерде мың-мыңнан кездесіп отырады. Олардың тасқа түсірген іздері б.з.б. III – I, I – V, VI – IX ғасырлардың арасын көрсетеді. Кейін шыққан жазулар ойғыр, не

арап харыптарымен түсірілген, ескі қыпшақ, қаңлы, қарлық тілінде, не одан тарап шыққан қазақ, не басқа түрік тілінде жолығып отырады. Бір өкінішті жері, бұл Қазақстандағы тас жазулар әлі күнге ғылым саласына кірмей, осы күнге дейін белгісіз болып келеді.

Түркологтардың Совет Комитетінің алтыншы пленарлық жиылысында тасқа түсірілген эпиграфикалық жазуларды зерттеп, фотоға, суретке түсіріп, басып альбом шығару мәселесі қойылған. Онда Совет өлкелерінің көп жері қамтылған, бірақ Қазақстандағы тасқа түсірілген орхон, ойғыр, арап харфымен жазған сөздер, эпиграфиялық жазулар туралы бір ауыз сөз айтпаған.

Егер Қазақстан өлкесінде топталған көп құлпы тастағы эпиграфикалық жазуларды топтап, фотоға, суретке түсіріп, альбом жасап көпшіліктің алдына тартса, ол ашылған бір кітапханадан кем болмас еді. Тарихи заманнан, неше ғасыр бойы үсті-үстіне топталып келе жатқан «көк тастағы», «құлпы тастағы» эпиграфикалық жазулар – қазақ халқының білімді, ой-сананы, жазуды жақсы көргенін, оған аса ынта қойғанын, аса жарқын түрде суреттейтін бір ашық дәлел. Осы ғажайып деректерді тағы толып жатқан қазақ жазуларын еске алып отырып, қазақтарды «младописьменный» халық, болмаса «жазуы болмаған ел» деп

атау ешбір анықтыққа келмейтін, үстіртін айтылған пікірлер.

Археологиялық зерттеу меңғалымдардың барлауынша Қазақстан сахрасында бес түрлі жазудың іздері сақталған. Олардың ең ескі түрі Орхон жазуынан көп бұрын шыққан, соған ұқсас келегін таңба сияқты жазулар. Олар осы өлкені ерте кезде қоныстап, әрі көшіп, әрі егінмен шұғылданған, түркі тайпаларының ескі түбі – сақ, ғұн, үйсін, қаңлы жұрттары екені көрінеді. Географиялық бір өлкеде ғана сақталып, және жазудың бір жүйеде қалыптасуы, әрине, оны шығарушы осы қыр-сахраны көп заман қоныстаған, ерте кездегі тарихи ұлы қауымдар, солардың мәдениет белгісі екені байқалады.

Бұдан көп заман кейін, осы жазуға ұқсас, соған жалғаса келегін, V–VI ғасырларда ол жазудың жаңа түрі тәртіпке түседі. Оның ескі түрі алғашқы шығып өркендеген мәдениет орталығы, Түрік қағанаты астана еткен Жеты-су өлкесі, содан ол Ертыс бойына, Орхон, Енесай, Селенгі өзендеріне жайылады. Бүгінгі ғылымда «Орхон жазуы» деп аталатын бұл жазу IX ғасырға дейін өмір сүрді, бірақ оның тарихи дәстүрі Қыпшақ, Қарлық, Жағмаут (Иағма), Шекті (Чегил) тайпаларының мүсін тастарында кейінгі ғасырларға дейін кездесіп отырады. Ең соңғы Орхон жазулары тек Күншығыс Түркістанда (IX ғ.), Дун-Хуан жазуларында (XI-

XII ғ.) кездесіп отырады. Орхон жазуының соңын ала, кейін соғдақ елінен ауысқан ойғыр жазуы белең алады. Бұл кезде христиан дінінің әсерімен кейбір түркі тайпалары (Оғыз, Керейіт, Найман, Меркит, Оңгіт-Уақ, Ойғыр) Сирия жазуын талисман етіп, онымен діни кітаптар, қабыр тастарын, календарін жазып отырады. Ең соңында, араптар билеген заманнан бастап (VIII ғ.), Совет дәуіріне дейін халықтар ой-санасына ықпал еткен арап жазуы.

Ең ескі дәуірде Қазақ Сахрасын қоныстаған тайпалардан белгілі жазу қалдырған елдер ғұндар, үйсіндер, қаңлылар. Бұлардың жазумен түсірген заңдары да болған (Бичурин). Олардың мекендеген қонысы ұлан байтақ кең дала, олардың ішінде ең әдемі сұлу жерлері Алтай, Ханғай (Когман), Саян таулары, Монғолия, әдемі өзендері Енесай, Орхон, Ертыс, Іле, Орталық Қазақстан, Күншығыста, кейін Қытай елі тартып алған Қансу, Өртөс бойлары, Каочан (Күншығыс Түркістан), Тәңрі таулары (Тянь-Шан), Жетысу, Сыр-Дарья, Арал теңізінің бойы, бүкіл Орта Азия төңірегі. Біздің заманымыздан екі ғасыр бұрын (177 жылы) ғұндар Жайық бойына, Каспий теңізіне дейін, оданда әрі барды. Осы айтылған өлкелерде ғұн дәуірінен қалған мәдениет белгілері орасан көп, олардың ішінде көзге ерекше түсетін алтыннан, күмістен, қоладан

сақтаған әдемі дүниелер, халық ше-
берлері жасаған ғажайып көркем
өнер. Бір үлгімен жасаған бұл сұлу
өнердің көбірек жолығатын жері Ал-
тай. Орталық Қазақстан, Жетысу,
Талас өзенінің бойы, Қырғыз жер-
лері, Арал теңізінің жағасы, Каспий
төңірегі, Арал теңізінің жағасы, Кас-
пий төңірегі, Солтүстік Кавказ,
Қарым тағы басқа жерлері. Қытай-
лар күшпен тартып алғанға дейін
ғұндардың мәдениет орталығы бол-
ған жерінің бірі Кансу, Өртлөс өлкесі
болған еді.

Ең ескі дәуірдегі ғұндар біздің
заманымыздан екі мың жыл бұрын,
Шан-Инь, Жау заманындағы Қытай
тарихында «Ху» деген ат пен белгілі
болған. Олар мал бағушы, кен қазу-
шы, көптеген мықты тайпалар. Олар-
дың күшейіп, ұлы биікке шыққан кезі
біздің заманымыздан үш ғасыр
бұрын. Олардың ұрпағынан шыққан
мықты қолбасшысы, ел билеуші
Түмен, оның баласы Боде (Моде).
Боде «Оғыз ханның дастанында су-
реттелген Оғыз ханның бір аты, ол
ғұн ұлысын орасан күшейтті». Оның
ерлік ісі Қытай тарихында әдемі ай-
тылған. Бодеден кейін ғұн елін бас-
қарған Жабғу Тәңірі (Б.з.б. 161-126
жж.), ұлы әскер басы, ықпалы күшті
дана кісі. Ғұндарға ұлы күш берген
елдер ғұндар, үйсіндер, қаңлылар,
олар мен туысқан қыпшақтар (Кюе-
ше), Қырғыздар, Қай-Оғыздар, Ой-
ғырлар тағы басқа тайпалар. Ғұн за-

манындағы тарихи уақиғаларды есін-
де сақтаған қырғыздар, қыпшақтар,
қаилар. Олар Күншығыс пен Күнба-
тыстағы көптеген тайпалардың тари-
хи дәуірден келе жатқан туысқандық
байланысын біріктіріп ұлы бір күш
жасады. Оларды Қытай үкіметі мен
тең түсірді, екінші ғасырларда
Қытайды өзіне бағындырып, оларға
жыл сайын салық салып тұрды.

Ғұн мен үйсіндерді ерлік ісі бар
өмірін Қытайға қарсы жұмсады, олар
мен көп заман соғысып өтуі, оларға
қарсы мықты үкімет жасауы,
қауымға күшті тәртіп кіргізуі. Осы-
ған байланысты олардың кемеңгер
адамдары, атақты әскербасылары,
шешен билері де аз болған жоқ.
Үкімет басқаруда олар ең ескі жазу-
ды қолданды.

Қытай анналдарының суретте-
уінше ғұндар сол кездегі ең ұлы мем-
лекеттердің бірі болды, Қытай елімен
тең таласып, олардың тарихи дәуір-
ден ұлы жауы саналды.

Бар өмірін Қытаймен соғысу-
мен өткізген ғұндар олармен әлде
неше рет кездесті. Ең жойқын соғыс
әсіресе біздің заманымыздан бұрын
214 жылы Қытай әскерін бастап
шыққан Мынтяньмен соғысу. Бұл
соғыс болардың алдында Қытайда
қорқынышты әңгімелер көбейіп,
«бізді Ху елі жоймақшы» (Цин бу-
дет погублен Ху) деген сезіктену
болады. Осының ықпалында Қытай-
дың патшалары (Цинь-Ши- Хуанди

тағы басқалары) өзінің ұзын қамалын тұрғыза бастайды («Китайские императоры для ограждения себя от Ху построил долгую стену»). Бірақ бұл қамал ғұндарға еш бір әсер еткен жоқ, олардың күші артыла берді. Дегенмен 214 жылғы соғыста ғұндар жеңілді. Оларды Қытай әскері Өртөстен, Инь-Шань тауынан қуып шығып, бостырды. Ғұндардың аса жақсы көрген орталығының бірі «Күміс тау» (Инь-Шань)- мал өсірудің, егін салудың шүйгін алабы, алтын, күміс, қола шығарудың кені. Қытай тарихының айтуынша шекарада бір қарт ғұнның қария сөзі бойынша Күміс тауды Қытай әскері тартып алғанда ғұндар топ тобымен ботадай боздап, Күміс таудан шыққысы келмейді, ақырында Қытай әскерінің қудалауымен шүбіріп, не Жетісуға, не Алтай тауындағы туысқандарына босып кетеді.

Бұдан соңыра, біздің заманымыздан 72 жыл бұрын, Қытай Жетісуға қалың әскер жіберіп, әскерін қырып босқа қайтты.

Ғұндардың Күнбатыс пен Солтүстікті билеген жерлерінде мәдениет орталығы болған жерлері Жетісу, жоғарғы Ертыс бойы, Орхон өзенінің жағасы (Монголия), Арал теңізінің бойы. Біздің заманымыздан бір ғасыр бұрын Қазақстан мен Орта Азия елдерін билеген ғұнның атақты кемеңгер адамы (тәңрі Құт) Шижи деген әскер басы. Оған Үйсін,

Қаңлы, Қыпшақ, Қай-Оғыз, Қырғыз, Ойғыр елдері қарады. Оның мәдениет, саясат орталығы Шу, Талас өзендерінің бойында болды. Қытай тарихының айтуынша Шижи осы Жетісу өлкесінде ұлы үкімет құрып, өзінің астанасын Талас өзенінің жағасында тұрғызды. Алым салықты Күнбатыс еліндегі көп тайпалардан алып тұрды. Осы кезде ғұн үкіметін басқаруға Шижи мен оның інісі Қоқанке таласады. Бұл соңғысы Қытай үкіметін жақтап, соған бағынғысы келеді. Оған Шижи мен ғұнның атақты билері бар күшімен қарсы тұрады.

- Бұл не деген сөз, біздің жауынгер әскеріміз аз ба? Біздің дәстүріміз бойынша халықты өздері ғана басқарады. Қытай қанша мықты болғанымен ғұн елін тегіс жұта алмайды.

Осы кезде Шижи Күнбатыс мықты тайпалардан күш алып, үкіметін Жетісуда бекітеді.

Аса бір көңіл қоятын жарқын нәрсе, Шижи кезінде Шу, Талас өзендері бойында ұлы мәдениет орталығы құрыла бастауы. Бұл ғажайып оқиға Қытай тарихында өте көркем түрде сипатталып, кең жайылған, Жібек қағаздарға қаланың суреттері түсіріліп, ол бүгінге дейін сақталып келген. Ол мәліметтердің бейнелеуінше Талас қаласы ерте кездегі Самарканд сияқты ұлы қаланың бірі болған. Бірақ аяныш-

ты жері, қаланың ғұн дәуіріндегі ерекше іргесі қазылмай, сол күйінде бүгінгі жаңа қаланың астында қалып қойған. Талас қаласы туралы жазылған байтақ мәліметтер Европа тіліне көптен бері аударылып келеді. Оны біздің ғалымдарда әр уақыт есіне түсіріп отырады. Олардың ерекше қарауынша «Семиречье славилось своими городами, центрами ремесла и торговли Запанотюркского Каганата». Гомердің Қытай тарихынан көруінше, Қытай әскері ұзақ уақыт жол шегіп, неше мың миль өткен соң Шижыдың астанасы Талас қаласына жетті. Шижыдың қолында бірнеше Рим жолдама әскері бар еді.

Қытай анналдарын зерттеуші А.Херманнның архивтен тауып көруінше Шижыдың екінші бір астанасы Шу өзені бойында болған (біздің заманымыздан бірінші ғасыр бұрын). Оны ең алғаш жазған Сыма-Цянь былай дейді: «Шу бір үлкен қала мемлекет, Күнбатыста, Қытайдан көп алыс жерде, маңайы шөл өлкеде тұрады. Онда тұрушылардың заңы, әдеті мал бағушы жүндер». Жүн деп ескі Қытай жазуларында ғұндардың ескі аталарын атайды, кейде Шань-

Жун (тау жүндері) деп атаған. Олар Қытайдың өшпенді жауы.

Бұл тарихи бейне Махмуд Кашгари келтірген уақиғаға дәл келеді. Ол кісі айтқан ғой – «Іскендір Зұлқарнайын (Македонский) заманынан бұрын жасалған ескі қаланың бірі Шу қаласы». Оны салдырған Шу деген ел басқарушы(ғұн). Бұл сөздің құрлысына ерекше мән берген В.В. Радлов былай деген: «Древнейшая крепость Шу близ Баласагуна (более поздний), построенный царем Шу, как бы современником Александра Македонского. Крепость существовала в такое время, когда городов Сайрама и Баласагуна еще не было. У казахов вместо звука «Ч» заменился звук «Ш» и река Чу называется Шу. Очень вероятно, так же произношение было тогда у тех тюрок, которые жили на берегах Чу».

Бұл сөзді В.В. Радлов бойынша В.В. Бартольд қостайды. Ол кісінің барлауынша ерте кездегі Чу өзені бойында жасаған түріктердің сөйлеуі бүгінгі қазақтардың сөйлеуімен бірдей болған. Демек, «Шу» деп аталған ел басқарушының аты «Шижы» атының аңызға айналған бір түрі болуы ғажап емес.

Қолжазбаның түпнұсқасын ұсынған Дәнел Әлкейқызы Марғұлан.

Қолжазбаны баспаға дайындаған ПМУ-нің ғылыми қызметкері.

Саян Назымұлы Мұқанов

